

GYÖRFFY ERZSÉBET, Elmélet és empiria a helynévhasználat vizsgálatában. Habilitációs értekezés összefoglalója*

Debreceni Egyetem, Debrecen, 2017. 157 lap

Opponensek: FARKAS TAMÁS, MATICSÁK SÁNDOR

A habilitációs előadások időpontja: 2017. október 24.

1. Az utóbbi évtizedek helynévkutatásában új tényezőként jelent meg a név identitásjelölő szerepe, s ezzel összefüggésben a nevek vizsgálata is egyre hangsúlyosabban a társadalmi beágyazottságukkal együtt történik. Habilitációs értekezésem középpontjában éppen ezért olyan élőnyelvi vizsgálatok állnak, melyek a helynévnek a társadalmi beágyazottságából indulnak ki. A helynév-szociológiai kutatások sem a hazai, sem a nemzetközi onomasztikában nem tekintenek vissza hosszú múltra, és a kutatók jellemzően pusztán egy-egy részproblémával foglalkoztak munkáikban, ráadásul vagy csupán elméleti, vagy csupán gyakorlati megközelítéssel; e két közelítésmódot ötvöző munka nemigen látott napvilágot. Munkám éppen ezért egy olyan átfogó szocioonomasztikai elméleti modell kidolgozására irányul, amely keretet nyújthat a helynevek ilyen szempontú vizsgálatához. Ennek kialakításában természetesen támaszkodom a korábbi szakmunkák ma is érvényesnek tartható eredményeire, de építek az újabb névelméleti kutatásokra is. Az elemzési modell elméleti keretét a funkcionális nyelvészeti megközelítés adja, e nyelvészlelet ugyanis az empirikus adatokból kiindulva, induktív módon jut el az elméleti általánosításokhoz.

2.1. Az értekezés nyolc fejezetből áll. Az első fejezetben a korábbi helynév-szociológiai kutatások eredményeit tekintem át azzal a céllal, hogy pontosabban láthassuk e diszciplína kutatási területeit, illetve módszertani-szemléleti jellemzőit.

Ahogy a modern névtudomány megszületésének bölcsőjeként Skandináviát jelölhetjük meg, ugyanígy a helynév-szociológiai kutatások is ebben a térségben jelentek meg először: főképpen a helynévismeret kérdéseire fókuszáltak. A kutatók érdeklődését emellett korán felkeltették a nevek különböző funkciói, a névváltozás és a névváltoztatás kérdésköre, valamint a név és a stilsztika kapcsolata is.

Ahogy Finnországban is az élőnyelvi kutatásokból származó névkincs vizsgálata hozta előtérbe a névszociológiai szempont érvényesítését, ugyanúgy hazánkban is a négyűjtés virágkorára tehető a magyar helynév-szociológiai kutatások szórványos megjelenése. A témát érintő írásokban azonban csupán néhány, a skandináv munkákban is megjelenő szocioonomasztikai jelenségre terjedt ki a kutatók figyelme, s vizsgálataik – ebből is adódóan – explicit terminológiai és módszertani háttér nélkül zajlottak.

Munkámban a szocioonomasztikát a trudgilli értelemben felfogott szociolingvisztikai részterületnek tekintem, melynek szempontjából az antropológiai nyelvészet, a dialektológia,

* Megjelenés: GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 47. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2018. 169 lap.

a diskurzuselemzés, a geolingvisztika, a nyelvérintkezések tanulmányozása, a szekuláris nyelvészet, a nyelvszociálpszichológia és a nyelvszociológia módszerei és kérdésfeltevésai lehetnek meghatározók és relevánsak. A szocioonomasztika ily módon való felfogása a sokszínű kérdésfeltevésnek köszönhetően igen összetett és sok szempontú megközelítési mód, mely egymást kiegészítő és keresztező vizsgálatokat foglal magában.

2.2. A tudománytörténeti áttekintés után azt járom körül, hogy milyen vonatkozásokban beszélhetünk a helynevek identitásképző és -jelölő funkciójáról. A finn szakirodalom a helynevek identifikáló szerepe mellett számon tartja a praktikusság, a szociális, az affektív, valamint az informatív funkciókat is, melyek közül a szociális és az affektív funkciók szorosan összefüggenek az identitás kérdésével. A helynevek a régiségtől kezdődően rendelkeztek identitásjelölő szereppel, amit kiválóan jeleznek például az olyan névköltöztetések, melyeket nem a táj hasonlósága motivált, hanem a névadás inkább egyfajta emlékeztető funkciót igyekezett megvalósítani. Különösen a személynévi eredetű helynevek esetében szembetűnő ez a szerep, hiszen a helynév a személy és a hely szoros összetartozását fejezi ki. Érdeemes azonban az identifikáció kapcsán a személynevek és a helynevek fordított irányú kapcsolatára is felhívni a figyelmet.

Az értekezésben e funkciók megjelenését a szleng helynevek elemzésén és a velük kapcsolatban jelentkező attitűd vizsgálatán keresztül mutatom be, e helyneveket ugyanis – ahogyan azt az eredmények is alátámasztják – a nagyobb közösségeken belül létrejövő kiscsoportok identitását jelző entitásokként értelmezhetjük.

2.3. A dolgozat másik fontos kiindulópontja az, hogy a helyneveknek különböző változataik léteznek, melyekhez eltérő helynévhasználati szabályok köthetők. A magyar onomasztikai szakirodalomban régóta hagyományozódik a *hivatalos név – közösségi/népi név* fogalompár. E terminus technicusok azonban több szempontból is kerülendőnek látszanak a szocioonomasztikai vizsgálatokban, helyettük ezért másfajta csoportosítást tartok célravezetőbbnek.

A helynévváltozatok típusait egy kettős szempontrendszert követve igyekszem nagy vonalakban felvázolni. 1. A pragmatikai aspektus a helynévnek valamely nyelvhasználati helyzethez való tartozását foglalja magában: ez alapján beszélhetünk sztenderd névváltozatról és említőnévről. 2. A kognitív szempont bevezetésével a névhez való mentális viszonyulást igyekszem megragadni, s ebből az aspektusból megkülönböztetek referáló és identitásra utaló helyneveket.

2.4. A helynévkutatásban eddig mellőzött módszernek, a mentális térképezésnek a bemutatására vállalkozom a negyedik fejezetben. A helynévismereti vizsgálatok során elsősorban a kérdőíves kikérdezést alkalmazták a kutatók. A kérdőíves kikérdezés módszere bár időtakarékos és könnyen megvalósítható, de nem a legalaposabb módszer, ugyanis általa éppen az egyének közötti különbségek mélyére nem tudnak lehatolni. Így kevésbé vagy egyáltalán nem hozhatók felszínre például az igen szűk körben használt helynevek. Dolgozatomban ezért egy másfajta módszer használatának a lehetőségére hívom fel a figyelmet: a kognitív vagy mentális térképezés módszerére, amely interjúval kombinálva valóban mély ismereteket adhat az egyének helynév-kompetenciájáról.

Kognitív térképen a téri reprezentációt értjük, melyhez a hálózatalvú szemlélet szerint különböző típusú ismeretek is kapcsolódnak: vizuális, auditív, tapintási stb. tapasztalatok

ugyanúgy tárolódnak, mint érzelmi elemek vagy a téri nyelv. Ennek rajzos realizációját nevezzük mentális térképnek. E módszer bemutatásához empirikus vizsgálataim színterén, Tépén készítettem öt interjút, melyekből kettőt mentális térképek rajzoltatásával is kiegészítettem.

Az interjúval kombinált mentális térképezés tapasztalatai azt mutatják, hogy e módszer az eredeti funkciói mellett alkalmas arra is, hogy ráirányítsa a figyelmet egyes, a téri nyelvvel kapcsolatos jelenségekre (pl. a határozószók és a névutók speciális használatára), emellett a névhasználati stratégiák és szabályok is jól megfigyelhetők az alkalmazásával.

2.5. Munkám fontos célkitűzése volt, hogy az előzményirodalom eredményeit és tapasztalatait figyelembe véve, de saját vizsgálataimra alapozva módszertani tekintetben is újragondoljam a helynévismereti kutatások mibenlétét és lehetőségeit, s azt a helynévgyűjtésről leválasztva mintegy önálló vizsgálati területként határozom meg. Az értekezés ötödik fejezetében a 2013 augusztusában Tépén készített helynévismereti felmérés eredményeit mutatom be.

A felmérési eredmények sok esetben megerősítették a korábbi tapasztalatokat: a kor előre haladtával nő a névismeret, a nők általában kevesebb helynevet ismernek, mint a férfiak stb. Az egyes, az átlagtól eltérő esetek tanulmányozása azonban rámutatott arra a fontos körülményre is, amely a helynévismeretet megítélésem szerint a leginkább befolyásolhatja: arra tudniillik, hogy az adatközlőnek milyen szoros kapcsolata van a hellyel (pl. milyen céllal és milyen rendszerességgel jár ki a határba, mennyire érdekli maga a hely), illetve hogy milyen mértékű névigény jelentkezik az egyén életében (pl. a földeten dolgozók névigénye igen nagy). E két tényező jelentősége olyan meghatározó, hogy felülírhatja az életkorból vagy a nemből fakadó névismereti sajátosságokat.

A helynévismeret alapján felállítottam egy, a névhasználókat kategorizáló rendszert is: így jöttek létre a minimális, gyenge, átlagos, jó, illetve kiváló helynévismerettel rendelkező adatközlők csoportjai.

A helyneveket a középpontba állítva az mutatkozott meg, hogy a lakosok több mint 70%-a által ismert tartományba, azaz az alapnévkincsbe a nevek 64%-a tartozik. A peremnévkincs (a lakosok 30%-a által nem ismert nevek csoportja) ezzel szemben csupán 4%-nyi nevet tartalmaz.

2.6. A hatodik fejezetben a magam és más kutatók által elvégzett helynévismereti vizsgálatok eredményeiből kiindulva igyekszem a névközösség fogalmának meghatározásához hozzászólni. A névközösség fogalmának meghatározásában a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a kutatók a hely területi kötöttségéből kifolyólag a névközösségeket is szigorúan területileg kötött szerveződéseként képzelik el. Emellett pedig empirikus vizsgálatokkal alá nem támasztva azt feltételezik, hogy a közösséget alkotó egyének névismeretében igen sok közös elem található. Az utóbbi néhány évben, jórészt hasonló módszerrel végzett helynévismereti felmérések eredményei azonban e feltételezett közös névismeret meglétét nem igazolták. Ennek folytán pedig a névközösség meghatározásában is más szempontokat célszerű előtérbe állítanunk.

Azt kell kiemelnünk e tekintetben, hogy a névközösség viszonylagos fogalom, s jellemzői aszerint változnak, hogy milyen hatókörű szociális és területi egységek (család, településrész, település, megye, ország) leírására akarjuk alkalmazni. A legkisebb névközösségeket tényleges kommunikációs kapcsolat tartja össze, ezenkívül a viszonylag

hasonló hely- és helynévismeret jellemzi, mivel – más oldalról megközelítve – a térről alkotott mentális térképük is hasonló mintázatot mutat. A különböző szintű helynévközösségi hálók mögött pedig a priori meghúzódik az egyéni helynév-kompetencia, amely minden magyar beszélő számára lehetővé teszi a helynevek felismerését, használatát, alkotását.

E kompetencia mibenlétét, működését két vizsgálat segítségével jártam körül. Az első vizsgálatban egy-egy 41–60 év közötti nő és férfi vett részt, valamint két 61 év feletti nő és egy ugyanebbe a korcsoportba tartozó férfi. Az interjú során az volt a célom, hogy részleteiben mutathassak rá a helynév-kompetencia egyes elemeire, mégpedig úgy, hogy a nyelvészek által kimutatott tulajdonnévi jelentéssíkok kerüljenek a beszélgetés középpontjába.

E vizsgálatok azt az elterjedt vélekedést támasztják alá, hogy a helynév meghatározó jelentése a denotátumra történő utalás, a mindennapi nyelvhasználat során a név nem több, mint a helyre utaló címke. Az interjúban résztvevők csupán másodlagosan beszélnek a név egyéb jelentéssíkjairól, e jelentések egyes nevek kapcsán dominánsabbak, mint más esetekben. Fontos megjegyezni, hogy a különböző jelentéssíkok az egyes egyének számára eltérő mértékben kapcsolódhatnak a névhez, s ezt külső körülmények (már nem olyannak ismeri például a tájat, vagy nem ismeri a névadás motivációjául szolgáló személyt), valamint személyes érdeklődésük is befolyásolhatja.

A helynév-kompetencia vizsgálatához egy második, olyan általános irányultságú felmérést is készítettem, amelynek a kérdőívét az adatközlők online formában tölthették ki. A 465 fő részvételével készített felmérés három csomópont köré szervezve igyekezett felderíteni, hogy valóban számolhatunk-e valamiféle közösen birtokolt helynév-kompetenciával, azaz léteznek-e olyan névadási modellek a mentális térképünkön, melyek a magyar helynévhasználok számára közösnek mondhatók, emellett a helynév-kompetencia tartalmaz-e olyan helynévi elemeket, amelyeket mindenki ismer.

A vizsgálatok tanulságaként azt mondhatjuk összegzőképpen, hogy a helynév-kompetencia mibenlétének bemutatásakor a névkeletkezés és a névhasználat szintjeit külön kell választani. A névkeletkezés pillanatában a névadó és a denotátum közötti viszony alapján jön létre a helynév. Erre a folyamatra a névadó által ismert helynévi anyag, valamint ezzel szoros összefüggésben a helynévi példányokból absztrahált helynév-alkotási szabályok hatnak. E szabályok összessége adja a helynévadási normát, melynek alaprétegei a szemantikai és a lexikális bázis, valamint a névalkotási, illetve változási szabályok. Természetesen ehhez hozzájárulnak még egyéb szociokulturális és pragmatikai feltételek is (például az, hogy mely denotátumok kaphatnak egyáltalán tulajdonnevet). A prototipikus név a névkeletkezés pillanatában morfológikusan értelmezhető, azaz a nyelvi egység elemei és azok viszonya feldolgozható. A névhasználat szintjén erre a feldolgozásra általában nincs szükség, a helynév unit, s mint ilyen tulajdonképpen egyfajta címkeként kapcsolódik a denotátumhoz. A névhasználat során azonban sok egyéb szabály lép működésbe. A helynevek unitként történő feldolgozását, az ismeretlen helyneveknek a helynévként való felismerését segítik például a neveknek a mondatba illesztését irányító szabályok. A nem prototipikus nevek használatát ugyancsak segítik ezek a sémák, de emellett a helynevek ismeretén alapuló névadási norma is támpontot adhat. A helynévhasználati norma szintén magában foglal szociokulturális és pragmatikai szabályokat, ami különösen fontos szerephez jut a névvariánsok közötti választás során.

2.7. A helynév-kompetencia működését a névadás során Hajdúszoboszló főként szleng névvariánsainak (*Szoboszló, Szobi, Szop city, Szoposzló, Gajdultszoboszló* stb.)

névrendszertani és helynév-szociológiai szempontú elemzésével mutatom be a disszertáció hetedik fejezetében. E helynévfajta kapcsán főként azok szociális identitást jelölő szerepét szokás hangsúlyozni, s elsősorban a helynévkincs nyelvhasználati rétegzettségének az igazolására használják őket a kutatók. A szleng helyneveket én magam azonban nem a névhasználat kérdése felől közelítettem meg, hanem a helynév-kompetencia részeként szereplő névalkotási modellek működését kívántam rajtuk keresztül bemutatni. A névcsoport kiválóan feltárja, hogy a névadásra a meglévő magyar helynévi modellek mellett az idegen nyelvű helynévkincs is hatással van, s ugyanígy szerephez jutnak az általános magyar szóalkotási szabályok is.

3. Az értekezés végén közreadom az általam összegyűjtött tépei helynévkincset szó-tári elrendezésben azzal a céllal, hogy az elemzésben említett helynevek teljes állományát, belső kapcsolatrendszerét együtt is láthassuk. A település helyneveinek lokális viszonyrendszerét az értekezés végén található térképmelléklet szemlélteti.

GYÓRFFY ERZSÉBET

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4776-1734>

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

**ERZSÉBET GYÓRFFY, Theory and empirical findings
in the research of place-name use. A summary of a habilitation dissertation**

The starting point of the habilitation dissertation is the embeddedness of place names in social surroundings. The paper explores the questions of place-naming and place-name use in eight chapters. After a short review of the previous findings in the relevant literature, the author tries to define the concept of place-name sociology and its research fields in a broader sense. Then the author deals with the questions of name variants and of the functions of place names. The central part of the dissertation is constituted of a survey carried out in the settlement of Tép. In connection with the survey, the author presents the method of mental mapping and findings in the field of the knowledge of place names. By taking these ideas as a base, the author redefines the concept of name community, focusing on place-name competence. In a separate chapter devoted to slang place names, the author describes how this place-name competence works. Finally, the author presents the collected local place names, also illustrated on maps.